

АБАЙДЫҢ ЗАҢҒЕРЛІГІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ-САЯСИ ИДЕЯЛАРЫ

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі күмән туғызбайды, өйткені Абайтануға түрлі саланың ғалымдары атсалысып, оның рухани мұрасы жан-жақты зерттеліп келеді. Абай атамыз өрелі өлеңдерімен ұлы ақын деп танылса, әсем әндерімен керемет сазгер, ал қара сөздері арқылы кемеңгер ойшыл, дана философ ретінде кең танымал. Алайда, абайтану тек әдебиет, көркемөнер, фәлсафашылардың ғана зерттеу саласы емес, Абайдың мұрасы – қазсаң тағы да асыл қазына шығатын алтын кеніш, ашылмай жатқан әлі талай қатпар-қырлары мен сырлары бар, қайталанбас біртуар тұлға екендігі анық. Осы тұрғыдан алғанда Абайдың құқықтық-саяси көзқарастарын зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы зор. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген өзекті мәселелер осы зерттеу тақырыбын таңдауымызға әсер етті.

Зерттеудің нысаны – Қазақстанның құқықтық-саяси ойының даму тарихы.

Зерттеудің пәні қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбаевтың құқықтық идеяларын, ұлт мүддесі үшін күрескен қайраткерлігі мен заңгерлік қызметі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың негізгі мақсаты – Абайдың заңгерлігі мен құқықтық-саяси идеяларын ретроспективалық талдау. Бұдан төмендегідей зерттеу міндеттері туындады:

- дәстүрлі қазақ қоғамындағы демократиялық ұстанымдар мен азаматтық-құқықтық қатынастар мәселесін зерттеу;
- қазақ халқының тарихындағы билер соты мен құқық мәселесінің алатын орнын анықтау;
- Абайдың өзіне дейінгі билер сотының игі дәстүрлерін жаңғыртуын саралалау;
- Абайдың құқықтық идеяларының мән-мағынасын ашу;
- Абайдың би ретіндегі заңгерлік қызметін талдау.

Негізгі бөлім

Абайды тек ұлы ақын деп тану орынды болса да, жеткіліксіз. Бұл туралы белгілі абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметұлы былай дейді: «Абай мұрасын танытудағы қуатты құралдың бірі – «Абай» энциклопедиясы ойшыл, хәкім Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында басылым көрді. Бірақ шынын айтсақ, бұл энциклопедия асығыс, жылдам, тез даярланумен бірге ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан өз деңгейінде таныта алмады, себебі кеңестік тоталитарлық идеология оның өрісін тарылтты. Әдебиет пен өнерге, ғылымға таптық, партиялық принципті орынсыз тықпалап қақпайлай берудің қажет еместігін Қытай компартия жетекшілері өз тәжірибесінен көріп сезінуі себепті Дын Шау Пин: «әдебиет пен көркем өнер саясатқа тәуелді деген сөз бұдан былай айтылмауы керек. өйткені бұл ұран әдебиет пен көркем өнерге қисынсыз килігудің оп-онай теориялық негізі болып шыға келді. Бұл тектес ұрандардың әдебиет пен өнерге пайдасынан зияны көп екені өмірдің өзі көрсетіп берген жоқ па?» деп өте сындарлы пікір білдіруі өмір ағысынан туындап отырған шындық екенін көріп сезінудеміз. Абай мұрасының шығысқа қатысын «Абай» энциклопедиясында жан-жақты ашып көрсетуге мүмкіндік берілмеді. Абайдың орыс әдебиеті мен европалық мәдениеті шамадан тыс мадақталып, назар осы тарапқа молырақ аударылды. Ал, Абайдың дүниетанымы жайлы мәселелер қала, қалама материалистік, атеистік таным тұрғысынан баяндалып, насихатталды» [1].

Абай мектебі – тек ақындық мектеп қана емес, даналықтың, ұлтшылдықтың ұлы өнегесі [2]. Қазіргі таңда Абайдың рухани мұрасын түрлі ғылым салалары жан-жақты зерттеп, жаңа қырларын ашуда. Сонымен қатар, А.К. Машакова шетелдік зерттеушілердің де Абайдың шығармашылығына қатты қызығушылық танытып отырғанын көрсетеді [3]. Ұлы ақын өлең сөзбен бейнелеген жүрек сырын, терең ойын тек ой-арманы етіп қалдырмаған. Ізгі идеялар үшін күрескен. Чехиялық лингвист, түріктанушы Людек Гржебичек Абай шығармашылығын зерттей келе «Абайдың поэтикалық шығармаларында қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, сан ғасырлық тұрмыс-тіршілігі бейнеленген» деп жоғары баға берген [4]. Пакистандық ғалым Халид Икбал Ясира «Абай – тарихи кезеңнің мақтанышы» деген мақаласында Абай Құнанбаев пен пакистандық данышпан ақын Мухаммад Икбалдың шығармаларын салысты-

рып, екеуіндегі ортақ үндестік – ұлттық ояну, жаңғыру, даму мәселелеріне кедергі келтіретін шенеуніктердің жемқорлығы, рулық қырқысу, сауатсыздық, надандық, адам құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы сияқты қоғамдық дерттермен күресу деп көрсеткен [5].

Абай шешендік, билік жолы оның халықтық сана-болымысты биіктетудегі негізгі құралы саналған немесе заңгерлік жолына түсіп, заң арқылы ел-жұртының мүддесін қорғауға тырысқан. Демек, Абай – тұтас тұлға, оның би ата-нуы, кескен үкімдері, шешкен даулары – саяси тұлғаның, қоғам қайраткерінің күрделі болмысының тағы бір қыры. Ол ұлы дала заңын үлкен қоғамдық күш деп санаған. Бұл туралы отыз жетінші сөзінде Абай: «...Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» – деп [6], заң-құқықтың орны мен рөлін аса жоғары бағалайды. Абайдың кара сөздеріндегі құқықтық-саяси идеяларға талдау жасай келе, оның ақын, философ қана емес, шешендік өнерімен танылған би, өз заманының заңгері болған қайраткер, қазақтың ұлы билерінің соңғы буыны екенін көреміз.

Шежіреге жүгінсек, Абайдың арғы атасы Ырғызбай да, атасы өскенбай да беделді би болса, әкесі Құнанбай би әрі аға сұлтан болғаны белгілі. Яғни, билік ісі оның әулетінде атадан балаға жалғасқан дәстүр болатын. Ауыз әдебиетінде әділдік іздеп, кісіде кеткен құнын ала алмаған даугердің «мойын басы былқылдап, Ырғызбай жүрді араға» деген сөзі текке айтылмаса керек. Академик С. Сартаев билер заманын суреттегенде, ол заманның адамдарын «Сөз құдіретін өте жоғары бағалап, сөзге тоқтаған» деп көрсетеді [7]. Ал «кісің адал болса, өскенбайға бар, арам болса Ералыға бар» деген мәтелмен Құнанбайдың қарадан шығып аға сұлтан болғандығы бәрімізге аян. Абай, міне, осындай әулетте, өтірік арыз-дау өршіген ортада өсіп, тәрбиеленген. Ендеше оның би болмауы мүмкін бе? өз дәуірі Абайды дара да дана би етіп қалыптасуына қосымша ықпал еткен. Қысқасы, Абайдың бұрынғы ел камын ойлаған әділдіктің арқауы болған, ұлы билердің мұрагері, соңғы өкілдерінің бірі болғандығын «Абай», «Абай жолы» романдарын оқыған адам оңай байқай алады. «Билікке келгенде Абайдай әділ, таза, дұрыстығы күшті» биді Тобықты ішінде бұрынғы заманда көрген жоқ деп айта аламын» – дейді замандастарының бірі Көкбай [8]. Ал 1909 жылы Петербургте жарық көрген Құнанбайдың балалары даярлаған Абай өлеңдерінің басы-

лымында: «20 жасында Абай халық ортасында Мөңкедей бас шешен болды» қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биі болмағы анық еді» деп жазылған [9].

Қысқасы, «Абайға жүгініске барсақ, билігіне құлдық» деу сол кездегі әділдік бітім іздегендердің арманы болыпты. Ал біздің Абайдың би және билік-бітімдерін талдаудағы мақсатымыз: бидің қазақ тарихындағы ерекше сот құқығы мен әділеттілік құқықты бір бойына жинаған бірегей тұлға екендігін әрі олардың қазақ заңдарының авторы да, атқарушысы да, құқықтық мәдениетті қалыптастырушысы да, және өз заманының заңгерлері екендігін саралау болып табылады. Абай бір кездері жалған арыз себебінен 1877-1878 жылдың қысында 28 жасында Семейге шақыртылып, 12 үлкен іспен тергеліп, 3-4 ай қаладан шыға алмай жатады. Бұл оқиға Абайға қатты әсер етеді. «Айыпкер» болған Абай амалсыздан өзін-өзі ақтауына тура келіп, заң-түзім жағындағы білімін тереңдетудің зәрулігін сезінеді, сонымен орыстың адовакат, тілмәштарымен кезігіп, әңгімелесіп, заң-закондерден сусындап, өз-өзіне адвокаттықтан алғашқы заңгерлік жолына түсе бастайды. Қоңыр Көкше еліне болыс болып тұрғанда Ұзақбай Бөрібаевтың арыздары да Абайды көп тергеуге ұшыратады, бірақ, Абай мұның бәрінен де өзінің мол заңдық білімімен, пәктігімен, заңгерлік ақыл-парасатымен арыздарды тойтарып отырған.

Абай өз өмірінде екі рет болыс (қоңыр Көкше еліне), екі рет (Қарамола сиезі мен Көктұма сиезінде) төбеби болған. Төбеби мәртебесін алу қазақ ортасында Абайдың сан қырлы Саңлақ би көзі көреген, көкірегі дана хакім деңгейіне көтерілгендігінің бір көрінісі. Ол біріншіден, өз сөзінде айтқандай, «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есімханның ескі жолдары» мен әз Тәуке-нің «Жеті жарғысын» жақсы біліп, ел билеуде заманға қарай заңы болуды дәріптеген, ел билеуге салуда қоғамның даму динамикасымен жарастыра, қабыстыра отырып, шындыққа жүгініп, заманның талабы бойынша қайсысы ескі, жаңа заманға үйлеспейтін мазмұндарды өзгертіп, заң-түзімді үздіксіз кемелдендіріп отыруды уағыздаған алғабасар заң-құқықтық идеясы мен артық және қымбат. Сондықтан, Абай объективтік тұрғыда қазақ халқының идеологы, жарқын болашақтың жаршысы болды деп айтуға толық негіз бар [10].

Екіншіден, Қарамола сиезі және Абай ру мен руды ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші дауларды шешетін, тұрмыстықтан бастап

қылмыстыққа дейінгі аралықтығы түйін-түйнектерді жазатын, дау-жанжал түрлеріне қарай заң-ереже тудырып, орамды әділ билік жасалатын қазақ заң тарихында маңызды орны мен рөлі бар мәжіліс-сиез болатын. Мұндай съездерді қазақ «шербешінай сиез» (төтенше съезд) деп атаған (орысша – чрезвычайный съезд). Міне, осындай съездердің бірі Қарамола сиезі болатын. 1885 жылы мамыр айында Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген жерде Семейдің генерал-губернаторы В.С. Цеклинскийдің басқаруымен Семей губерниясына қарайтын бес уездің 100-ден астам би-болыстары бас қосқан төтенше съез өтті. Осы съезде төбе би болып сайланған Абайға «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесін» әзірлеу тапсырылды. Абай бастаған комиссия үш күн, үш түнде патша өкіметінің халықты қанауға, зорлық-зомбылыққа негізделген заңына ұқсамайтын, барлығы 93 баптан тұратын «Қарамола» ережесін жасап шықты. Қарамола мекені Шар өзенінің жағасында болғандықтан бұл ереженің «Шар ережелер» деген екінші атауы да бар («Чарское положение») [11]. Бұл ереже қазақ ішіндегі мәселелерді реттей алды. Жалпы қазақта Қарамола ережесі секілді 40-50-ге жуық ереже қолданылған. Бірақ ішіндегі ең көлемдісі, ең мазмұндысы Қарамола ережесі болған. Заң ғылымының кандидаты Қазыбек Дауталиевтің пікірінше, өз заманында Абай 70 шақты билік айтқан және оның үкім-кесімдері кейінгіге жол болған. Бұл – бізге белгілісі ғана. Абай шешкен ең атышулы даулар ел аузында қалған. Мысалы, «Шынын айтқан шығынсыз құтылады» деген Абайдың билігі бар. Жоқтықтан, амалсыздықтан ұрлыққа баратын ұрылар, байлардың қолшоқпары болған ұрылар деген екі түрлі ұрылардың барын білетін Абай оларға әрқалай жаза кескен. Абай жоқтықтан ұрлық жасағандарға кешіріммен қарап, жеңіл жаза белгілеген, тіпті өз малын, інісі Оспанның малын ұрлағандарды «енді ұрлығыңды тый, ел қатарына қосыл» деп алдына мал салып берген. Абай бай-манаптың ұрыларына қатаң жаза қолданған. Жалпы қазақта мал ұрлығына қатты жаза беретінін ескерсек, Абай дәстүрлі үкім-кесімге өзгеріс енгізген [12].

Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге ұрының өз мүлкі жетпегенде, ағайын-туысы төлейді екен, Абай енді «ағайыны емес, ұрыға ат майын беруші, сүйеуші бай-жуан төлейтін болсын» деп бекітеді. Абайдың заңгерлігіндегі тағы бір ерекшелік – ол ұрлық қылмысына қатты қарсы шыққан әрі жалпы ұры дегенге аса қатал, қатты болған. Абайдың ұрлықты

тиюдағы өнегелі әрекеттері халық жадында көп сақталған. Мысалы, Абайдың Жігітек руындағы Қорамжан деген кедей кісіден: «Бір нәрсе сұрайын: маған ұрлығыңды берші» деп өтінуінен, Қорамжанның ұрлықты қойып, Абай ауылына көшіп келуі, Мұсабек деген Жігітек ұрысының адам болуына Абай көп көмек еткендігі, осылай бұрын ұры болғанның талайы Абайдың тәрбиесінен кейін кісі болғаны мәлім. Сондықтан да бір ұрының өлеңіндегі:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Кедей менен найманды тортқаным-ай.
Қазы менен қартаны кертіп шайнап,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай! –

дейтін жыр жолдары растай түскендей [13].

Абайдан бұрын ері өлген жесір әйелді алатын әменгері жоқ болса, күйеуінің ағайыны өзге біреуге сатып беруге болады екен. Абай: «бұл әділет емес, ол әйел баста бір сатылған, жасау мүлкімен кеп, алғашқы қалыңмал орайын төлеткен. Енді екі сатылмақ – зорлық, алатын әменгері болмаса, еркі өзінде, ол әйел – азат болуы керек» деген белгілемені заң-ережеге енгізеді. Мұнда демократиялық сипаттағы көптеген жаңалықтар бар, әсіресе, әйел теңдігі, әйел бостандығы жайында сол кезде ешбір ресми заңда жоқ, жаңа әрі озық қағидалар алынады, жер дауы, жесір дауы, мал дауы, мұрагерлік, барымта, ұрлық туралы да катал да әділ ережелер қабылданады [14]. Сөйтіп, Абай қазақтың ескі заңдық жарғы-жолын өзгерту туралы көптен ойлаған көкейкесті армандарының бірі іске асқандай болады. Бұл заң сол жылы Семей губернаторының бұйрығымен Қазан қаласында басылып шығады. Алдымен орысша, кейін араб әрпімен басылған. Неке заңына қатысты ереженің 42-бабында «күйеуі қыздан 25 жас үлкен болса, күйеуі кедей болып, қалыңға мал бере алмаса, әйел неке бұзып, еркіндік алады» – деп белгіленген. Бұл заңдық белгілемелер кейін Абай өлеңдерінен де үндестік тапқан. Абайдың 1896 жылы жазған «бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңінде қазақ әйелінің еріксіздік, күндік күйін арнаулы тақырып етіп, олар көретін қорлық пен зорлықты тілге тиек етеді, әрі бірінші рет үйшілік, тұрмыстық негізінде, зорлықпен құрылған отбасына шабуыл жасайды, масқара салттарды мазақ етеді, соның ішінде некеленудегі жас белгілемесі жайында: «кімдекім үлкен болса екі мүшел, мал беріп алғанымен, қатын емес» – деуі жоғарыдағы айтылған «күйеу қыздан 25 жас үлкен болса ажырасуға мүмкіндік беретін тармақпен рухани байланыста. Ал жесір

дауына мысал ретінде Тобықты Базылдың қызы Қадиша атастырылған Жығыты Оразбайдың туысы Есболатқа риза болмай, Абыралыдан келген Қаракесек Олжабаймен көңіл қосып, қашпақшы болғанда қолға түсіп, кісенделгенде олардың ауыр халіне ара түсіп, Оразбайдың көңіліне қарамай, аңдушы жігіттерді айыпты етіп, оларға азаттық алып берген ерлікке барабар еңбегін атасақ та жеткілікті сияқты.

Қарамола ережесінің 2-бабында орнықтырылған норма Абайдың Қара сөзінде айтылған «би екеу болса, дау төртеу болады» қағидасына негізделген. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дауды көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Ол туралы ұлы Абай өзінің үшінші қара сөзінде: «...Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның «Қасқа жолын», Есім ханның «Ескі жолын», әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кеңес» болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына тартымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ. Бұрынғы қазақ жайын білетін жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады», – деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере болғандықтан түссе, әйтпесе түспесе, ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні екі билікке таңдап алып, үстіне біреуді төбе билікке сайлап алып, біте берсе, егер оған да ынтымақтаса алмаса, бағанағы үш бидің біреуін алып жүгінсе, сонда дау ұзамай бітім болар еді», – деуі көп нәрсені аңғартады [6, 14].

Міне, үш кісіні биге сайлау ой-пікірі, әрине батыс буржуазиясының (әкімшілік, әділдік, заң шығару) құқығын үшке бөлу идеясының жай көшірмесі емес, қайта қазақ халқының сан ғасырлық ел билеу тәжірибесінің Абай санасындағы жасампаздықпен көрініс табуы еді. Абаймен Қарамолада бірге болған Мұсыралы ақсақалдың есінде қалған әңгіме бойынша, Абай Қарамола сиезіне жазған заңында арнап ұрлық қылмысы мен неке еркіндігіне саятын екі ереже айт-ады. Әрі бұл екі тармақты Абай өзі қолданған, өзі қостырған тың, жаңа норма екені де анық. Қазақ қоғамын саяси басқару мен сот жүйесін модернизациялаудың жемісті болуы – саяси реформалардың бұрынғы қалыптасқан саяси

дәстүрлермен, қоғамдық құндылықтармен сабақтасуына тығыз байланысты екендігін Абай көрегендікпен ашып көрсетеді. Қазір Қазақстан құқықтық мемлекет құру жолына түскенде сот судьяларын өмір бойына тағайындау өзекті.

Абайдың үшінші Қара сөзінде халықты заң арқылы басқаруды қабат дәріптеген, қоғамға зиянды мінез-құлық, іс-әрекеттермен күресу үшін әділ заң мен үйлесімді биліктің қажеттілігін жете түсінген. Абай халықты заң арқылы басқару дегеніміз – халық мүддесін заң арқылы қорғау деп ұғынған. Болыс болатын адам сөзсіз орысша білетін білімді кісі болуы керек деген ойымен де келісуге болады. Ресей патшасының отарлау саясаты қазақ сахарасында талай өзгерістер енгізді, солардың бірі билердің үкімет тарапынан (халық ішінен емес) сайлануы болды, әрі олардың көбін жергілікті әкімшіліктердің қолшоқпарына айналдырды. Асылы, билер үкімет тарапынан емес, қайта дәстүр бойынша ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген шешендігімен, қаракылды қақ жарған әділдігімен халық арасынан сайлануы керек еді [15]. Демек, кез келген адам би бола бермейді. «Би болмас белін жалпақ бұғанменен, қара көк хан-патшадан туғанменен» – деген халық даналығын, қатаң қағиданы Абай барынша жақтаған.

1867-1868 жылдары қабылданған ақ патшаның «Уақытша Ережелері» қазақ билерінің мәртебесін жойып, олардың орнына мемлекеттік шенеунік санатына қосылған халық сотының судьяларын үш жыл мерзімге сайлауды енгізді. Халық судьясы болып сайланған адам ғана би атағына ие болып, сайлау мерзімі аяқталғанда тоқтатылатын тәртіп күшіне енді. Бірақ та халық соты құрамына билер емес, шешендік қабілеті жоқ, әділеттілікті пайдакүнемдікпен өлшейтін, отаршыл аппаратпен сыбайлас парақорлар кіре бастады. Отарлық саясат көздеген мақсатына жетті: халық арасындағы танымал тәжірибелі би-шешендер ел басқарудан тайдырылды, бедел мен біліктілік орнына білімсіздік пен жағымпаздық келді [16]. Шен-шекпен мен лауазым үшін әділеттілікті сатқан қазақ бюрократиясы қалыптасты. Туа біткен табиғи дарынымен, шыншыл да шешен билер қазақ қоғамынан келмеске кетті. Ұлттық салт-санамызға кері әсерін тигізген бұл сыңаржақ реформа шешендік өнерді тоқыратты, құқықтық-саяси және рухани-мәдени салаларды дағдарысқа ұшыратты.

Уақытша ережеге сәйкес өткізілетін старшындар мен болыс сайлаулары кезінде қазақ халқының іші жік-жікке бөлініп, билік үшін саяси тартысқа түсетін күйге жетеді. Осындай

талас-тартыс кезінде елден береке кетіп, қиян-кескі жауласу мен барымта жасаудың ақыры кісі өліміне дейін жетіп отырған. Абай өзінің Үшінші қара сөзінде: «...Үш жылға болыс сайланады. әуелгі жылы: «Сені біз сайламадық па?» – деп елдің бұлданғанымен күні өтеді. Екінші жылы кандидаттықпен алысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап, тағы болыс болып қаларға мүмкін болар ма екен деп күні өтеді», – деген саяси көзқарастары арқылы сайланбалы билік түрінің сыбайлас жемқорлыққа жол ашатын олқы тұстарын дәл көрсетеді [6, 13].

Жиырма екінші сөзінде ол: «...Болыс пен биді құрметтейін десең құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің ешбір қасиеті жоқ», – деп кесіп айтады [17]. Бұл бір жағынан, ел билеуші адамның адамгершілік және ұйымдастырушылық қабілеттері жоғары, жауапкершілік сезімі күшті тұлға болуы керек деген сөз. Яғни билік – адамдар қауымындағы игі жақсыларға құдіретті күшті Құдай тарапынан берілетін қасиет.

Абайдың заңдық идеялары мен құқықтық көзқарастарын біз Абай жазған «Қарамола заң-ережесі мен Абайдың қарасөздері мен кейбір өлеңдерімен айтқан биліктерінен айқын көре аламыз. «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысын», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген өлеңдерінде болыстықтың өзі де «қорлық», «иттікке» апаратын жол деп, қазақ ортасындағы әкімшілік сайлау процедурасына реформа жасап, білімді, білікті адамдардан болыс сайлау сынды демократиялық лебі бар жарқын ойды ортаға қояды [18].

Абай 3-сөзінде: қазақ сахарасын билейтін болыстар, тергеуші билер, соттар туралы сөйлейді, әрі қайшылық ауыртпалық көбейтіп отырған патшалық аппараттар жөнінде де ой қозғайды. Абайдың бұл пікірі А. Герценнің «Былое и думы» еңбегінде (өткен күндермен ойлар) жазылған соттар турасындағы пікіріне өте дәл келеді. Герцен Россиядағы параны құрту үшін халықтың көз алдында әшкере тергеу болатын болсын және бұрынғы третей соты (аралық сот) қайтадан заңға кірсін деп жазған болатын. Абайдың ойында да билік, тергеу халықтың қамына жақын болсын, жұртшылыққа залалды, жаманшылық атаулары орынды жазасын алатын болсын деген заңгерлердің заңды талабы жатыр. Бұл жерде Абайдың ойы Шоқан Уәлихановтың пікірімен сарындас, мән-мазмұны жағынан үйлесімді келеді. Екеуі де ендігі билер ауыспайтын, өмірлік би болып сайлануын жөн көреді. Бірақ қазіргі билердің

бұрынғы билерден мәндік айырмашылығы бар екенін толық аңғара алмаған. Бейне Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «Бұрынғы әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатұғын жақсы дәрі еді, бұрынғы арам билердің қолында дәрі түгілі, у болып жұғып тұр» деген жағдайға жақсы талдау жасай алмағандығын да жасыра алмаймыз [19].

Бұдан сырт «адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» уағыздайтын Абайдың Л.Е. Макавецкийдің 1886 жылы жарық көрген қазақтың әдет-ғұрып заңдарына арналған кітабына тікелей қатысы болғандығы, оның Абаймен сырлас, дос болғаны көпке аян. Абай өзінің тиісті қолжазбаларын оған берген, кітапты бәлкім соның атымен шығарғысы келгенде шығар, қысықасы, бұл кітапқа Абайдың көмегі мен әсері мол болғаны анық, әрі Абайдың көптеген заңдық идеялары осы кітапқа сіңіп кеткендігі де шындық. Ел ішінде Абайдың 50-ден астам билігі сақталған, мұның ішінде «Құн төлету», «Жер дауы», «Найман төлеу» сынды Абайдың үш би-

лігі халық арасында кең таралғанын атап өтуге болады [20].

Қорыта айтар болсақ, Абай «ескінің соңы емес», қайта атайын деп келе жатқан жаңа таңның, жаңалықтың жаршысы, ту ұстаушысы болып еді. Жаңа заңгерлердің басы, бұрынғы билердің жалғасы еді [21]. Зерттеушілеріміз абайтандағы осы бір ақтандақ сала қазір барынша зерттеліп, Абайдың заңдық идеяларын, құқықтық көзқарастарын енді жүйелі зерделеуде. Сондықтан, Абайды қазақтың ұлы ақыны, кемеңгер ойшылы деп қана қарамай, ұлтымыздың әйгілі заңгері, ұлы билердің соңы әрі қазақ заңының білгірі және реформаторы деп айтуымызға толық болады.

Бұл мақала Іле педагогикалық университеті «Қазақ заң мәдениеті» зерттеу бағдарламасы (нысан нөмірі: XJEDU080113B03) мен «Қытай оралмандарының Қазақстандағы хал-күйі» зерттеу бағдарламасының (нысан нөмірі: 2014 XJNCCDR04) кезеңдік зерттеу нәтижесі.

Әдебиеттер

- 1 Мырзахметұлы М. Абайтану XXI ғасыр көгінде // Ақиқат. – 2015. – №4. <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=6310>
- 2 Қазы Қ. Абайдың айналасы – ақындық мектеп қана емес, қайраткерліктің, ұлтшылдық-тың ұлы өнегесі // Алаш айнасы. 2011 жылғы 10 тамыз. – Б. 3.
- 3 Mashakova A.K. Creative writings of Abay in foreign literary studies // News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 3, Number 307 (2016), 324 – 328
- 4 Hrbecsek L. Euphony in Abay Kunanbaev's Poetry // Asian and African Studies. – 1965. – № 1. – P. 123-130.
- 5 Khalid Iqbal Yasir. Abay – the pride of the era // Selected Poems by Abay. – Islamabad: Pakistan Academy of Literature, 1995. – P. 9-11.
- 6 Абай. Қарасөздер. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б. – 78-б.
- 7 Сартаев С.С. Казахский суд биев и его цивилизационное значение // Наука и жизнь Казахстана. – 2009. – № 4. – С. 17.
- 8 Кәкітай Ысқақұлы. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі // <http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=112> (қаралған уақыты 02.02.2017).
- 9 Зиманов С. Абай ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы // <http://abai-inst.kz/?p=1832> (қаралған уақыты 02.02.2017).
- 10 Мұсатаев С.Ш. Қазақстанның саяси ойы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – Б. 289.
- 11 Udartsev Sergey. Abay Kunanbayev: the thinker, the judge and the legislator // <http://abai-inst.kz/rus/?p=294>
- 12 Сағидоллаұлы Қ. «Болыс болдым, мінеки» немесе Абайдың билікке көзқарасы // Алаш айнасы. 2011 жылғы 10 тамыз. – Б. 1.
- 13 әуезов М. Абайдың өмірбаяны // <http://abai-inst.kz/pdf/m.ueezov.pdf>
- 14 Mazhitova Z.S Abai Kunanbaev and the judge of biys in Kazakh society (historiography of the issue) // Economic Development of Germany and Russia// European Applied Studies modern approaches in scientific researches, 2nd International scientific conference. ORT Publishing. Stuttgart. 2013. С. 106–108.
- 15 Төрөкұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені. – Алматы, 1995. – 340 б.
- 16 Mazhitova Z.S Place and Role of the Biy Council and People's Assembly in the Traditional Kazakh Society of the XVIII – XIX Centuries (Following the Data of the Pre-Revolutionary Russian Historiography) // Asian Social Science; Vol. 10, No. 20; 2014. С. 129–136.
- 17 Abai Kunanbaev “Book of words” – (31-40) // <http://www.abay.nabr.kz/index.php?page=content&id=174>
- 18 Мұсатаев С.Ш. Абай және қазақ қоғамы // Саясат. – № 6(107). – 2004. – 49-52 бб.
- 19 Байтұрсынов А. Жаңанизам. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – Б. 14.
- 20 Абайдың үш билігі // <http://nukte.ucoz.kz/load/9-1-0-27> (қаралған уақыты 01.02.2017).
- 21 Iskakov K. Life of Abai (Ibragim) Kunanbaev // <http://abai-inst.kz/eng/?p=59>

References

- 1 Mirzahmetov M. Abaitanu XXI gasir koginden // Akikat. 2015. № 4. <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=6310>
- 2 KaziK. Abaiding ainalasi – akindik mektep kana emes, kairatkerlikting, ultshildikting uli onegesi // Alash ainasi. 2011 zhil 10 tamiz. –P. 3.
- 3 Mashakova A.K. Creative writings of Abay in foreign literary studies // News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 3, Number 307 (2016), 324 – 328
- 4 Hrijbecsek L. Euphony in Abay Kunanbaev's Poetry // Asian and African Studies. – 1965. – № 1. – P. 123-130.
- 5 Khalid Iqbal Yasir. Abay – the pride of the era // Selected Poems by Abay. – Islamabad: Pakistan Academy of Literature, 1995. – P. 9-11.
- 6 Abai. Kara sozder. Poemalar. – Almaty: El, 1993. – 272 p.
- 7 SartaeV.S. Kazakhski sud byiev I ego civilizatsionnoe znachenie // Nauka I zhizn. 2009. № 4. –P. 17.
- 8 Kakitai Iskakuli. Abai (Ibrahim) Kunanbaiulining omiri // <http://abaialemi.kz/kz/post/view?id=112>.
- 9 Zimanov S. Abai uli bilerding songisi zhane oning bitim-bilikteri turali // <http://abai-inst.kz/?p=1832>.
- 10 Musataev S.S. Kazakhstanning sajasi oyi. –Almaty: Kazakh universtety, 2014. –P. 289.
- 11 Udartsev Sergey. Abay Kunanbayev: the thinker, the judge and the legislator // <http://abai-inst.kz/rus/?p=294>
- 12 Sagidollauli K. «Bolis boldim, mineki» nemese Abaiding bilikke kozkarasi // Alash ainasi. 2011 zhil 10 tamiz. –P. 1.
- 13 Auezov M. Abaidingomirbajani // <http://abai-inst.kz/pdf/m.auezov.pdf>
- 14 Mazhitova Z.S Abai Kunanbaev and the judge of biys in Kazakh society (historiography of the issue) // Economic Development of Germany and Russia// European Applied Studies modern approaches in scientific researches, 2nd International scientific conference. ORT Publishing. Stuttgart. 2013. C. 106–108.
- 15 Torekululi N. Kazakhting 100 bi-shesheni. – Almaty, 1995. – 340 p.
- 16 Mazhitova Z.S Place and Role of the Biy Council and People's Assembly in the Traditional Kazakh Society of the XVIII – XIX Centuries (Following the Data of the Pre-Revolutionary Russian Historiography) // Asian Social Science; Vol. 10, No. 20; 2014. C. 129–136.
- 17 Abai Kunanbaev “Book of words” – (31-40) // <http://www.abay.nabrk.kz/index.php?page=content&id=174>
- 18 Musataev S.S. Abai zhane qazaq koqami // Sajarat. -№ 6(107). -2004. -49-52 p.
- 19 Baitursinov A. Zhana nizam. –Almaty: Zhetyzhargi, 1996. –P. 14.
- 20 Abaiding ush biligi // <http://nukte.ucoz.kz/load/9-1-0-27>
- 21 Iskakov K. Life of Abai (Ibragim) Kunanbaev // <http://abai-inst.kz/eng/?p=59>